

Hallinnon retoriikka ja politiikkojen synty

Onko retoriikalla vielä merkitystä?

HILKKA SUMMA

ABSTRACT

Theoretical and metatheoretical approaches based on notions of rhetoric have recently been presented in several fields of social research. In political and administrative studies in Finland, these approaches have not yet become common. This paper suggests that a rhetorical point of view could be useful in studying political and administrative processes. Most of the administrative practices within the central government (e.g., budgetary and other decision-making) have the character of argumentative processes. The conceptual apparatus of Chaim Perelman's theory on argumentation is presented and its relevance is examined through some examples taken from a central government housing policy planning text. It seems that rhetorical conventions adopted by government agencies reflect, among other things, the power relations between the administrative levels participating in the central government planning and budgetary processes. The rhetorical conventions adopted in these processes also tend to put limits to what is understood as possible and not possible within a policy field. A rhetorical point of view in studying linguistic processes can be compared to structuralist and semiotic approaches which also aim at deconstructing the »taken-for-granted» of verbal presentations. The difference is that the rhetorical view emphasizes the responsibility of the rhetorician for the meanings created by his presentation.

Klassisen ja uuden retoriikan käsitteistöjä ja teoreettisia näkemyksiä hyödyntäviä kirjoituksia on viime vuosina ilmestynyt ihmisteiden eri alueilla¹ Suomalaisessa politiikan ja hallinnon tutkimuksessa kysymystä retoriikan merkityksestä teoriana, käsitteenä ja käytäntönä ei vielä paljoa ole käsitelty, vaikka poliittisesta retoriikasta on toki puhuttu kautta aikojen. Arkitietoisuuteen näyttää kuuluvan oletus, että kaikesta sanotusta ja kirjoitetusta yleensä ja jotenkin luonnollisesti olisi erotettavissa jotain, joka on »vain retoriikkaa», ja jotain muuta, joka on enemmän, aidompaa tai parempaa kuin retoriikka. Kun kiinnitetään huomiota politiikan ja hallinnon yliaiemättömään kielellisyyteen, joutuu arkikie-

leen rakentunut näkemys retoriikasta joko suoranaisena vilppinä tai ainakin turhana koristeluna uuteen valoon.

Klassinen retoriikka oli ensisijaisesti muuta kuin oppia kaunopuheisuudesta; se oli paitsi kommunikaatioteoriaa myös etiikkaa ja epistemologiaa. Uudelleen heränneessä kiinnostuksessa retoriikkaan näyttäisi olevan ainakin kolme erilaista juonetta. Ensinnäkin retoriikka on inspiroinut tietoisuuden rakennetta koskevaa psykologista ja sosiaalipsykologista teoretisointia. Aristoteleen Retoriikkaan on viitattu ensimmäisenä julkaistuna sosiaalipsykologian oppikirjana (Aronson 1976, 58). Näkemys »ihmisestä retoo-rikkona» on modernin kognitiivisen psykologian kritiikissä nousemassa oleva näkemys, joka asettaa kielen, ajattelun ja toiminnan keskinäissuh-

¹ Esim. Billig 1987, Edmondson 1984, McCloskey 1986, Nelson ym. 1987.

teet uuteen järjestykseen². Toiseksi retoriikka on toiminut ihmistieteiden itsekkiiinkin metateoreettisena välineistönä. Kun sosiologit, kansantaloustieteilijät ja politiikan tutkijat ovat tarkastelleet oman tieteenalansa retoriikkaa, on käynyt ilmeiseksi, että myös kaikkein tiukimmin loogisen todistamisen vaateisiin sitoutuneet koulukunnat noudattavat yleisiä retorisia pelisääntöjä. Tieteellisetkään tekstit eivät koskaan ole »pelkkää asiaa», siis vain kirjoitettuja *jostakin*, ne on myös kirjoitettu *joillekuille*, jonkin yleisön odotukset huomioon ottaen.

Kolmanneksi, kielen avulla tapahtuvan vaikuttamisen ja väitteiden uskottavuuden synnyn eriteltynä retoriikka on itsessään tietoteoria. Sanoilla vakuuttamisen erittely päättyvä väistämättä kysymyksiin tietämisen edellytyksistä, totuudesta ja moraalista. Ns. uuden retoriikan³ harrastajat määrittelevät usein retorisen argumentoinnin ja loogisen demonstraation toisilleen vastakkaisiksi tietoon päättymisen ja sen välittämisen malleiksi (Perelman ym 1971, 13—17; Reboul 1984, 220). Retoriikan ja argumentaation teoria ei ole, että »tosiasiat puhuisivat puolestaan» (Perelman ym. 1971, 7), vaan erittelee sitä, miten väitteiden uskottavuus syntyy ja mihin totuuksiin sitoutuminen perustuu. Tällaisen »totuuden prosessinäkemyksen»⁴ eettiset implikaatiot ovat ilmeisiä: päädytään kysymykseen puhujan ja kirjoittajan vastuusta niistä merkitysvaikutuksista, joita hän tekstillään tuottaa.

Ihmistieteilijöiden kasvanutta kiinnostusta »vain» kielellisiin ilmiöihin voidaan tietysti myös ihmetellä ja kritisoida⁵. Retoriikan näkökulma poliittisten tai sosiaalisten ilmiöiden tutkimiseen voidaan kuitenkin ymmärtää hyvin käytännöllisesti: kysymys on sen erittelemisestä, miten kie-

lellisten valintojen ja käytäntöjen kautta synnytetään poliittista todellisuutta, rajataan ratkaisuvaihtoehtoja ja luodaan sitoutumista tiettyihin ajatusmalleihin. Tämän artikkelin lähtökohtana on kiinnostus erääseen erityisaiheeseen: siihen, mitä merkitystä valtion hallintokoneiston omaksumilla retorisilla käytännöillä ja argumentaation tavoilla on valtiollisten poliittikkojen synnylle ja muotoutumiselle. Tarkoituksena on lähinnä Perelmanin argumentaatioteorian kautta esitellä uuden retoriikan avaamia näkökulmia politiikan ja hallinnon käytäntöihin.⁶

Lähtökohtana on näkemys, että autonomisoituneen hallintokoneiston⁷ sisäisillä käytännöillä on poliittisten prosessien lopputulosten kannalta merkityksiä, jotka suurelta osin ovat kansalaiskeskustelun ja julkisen sanan ulottumattomissa; ja että nämä käytännöt olennaisilta osiltaan ovat nimenomaan retorisia, sanoilla vakuuttamisen ja vaikuttamisen käytäntöjä. Esimerkiksi hallintokoneiston vuosittain toistamat 5-vuotissuunnittelun ja budjettiehdotusten laadinnan kierrokset voidaan nähdä hallinnon tasojen ja niiden sisäisten professionaalisten ja muiden intressiryhmien välisenä argumentaatioprosessina, jossa eri tahot argumenteillaan perustelevat vaatimuksiinsa osuudestaan valtion budjetissa. Kun merkittävä osa esimerkiksi valtiollisista hyvinvointipoliitikoista materialisoituu toteutuvaksi politiikaksi juuri vuosittaisen suunnittelu- ja budjetointi-prosessien kautta, on tässä prosessissa omaksutuilla argumentoinnin tavoilla lopulta merkitystä myös sille, millaisessa valtiossa elämme.

Uusi retoriikka

Retoriikan ja argumentaation tutkimus on tällä vuosisadalla ollut vähäistä ja kapea-alaista verrattuna siihen, kuinka merkittävä tiedon alue se on aikaisemmin ollut. Useimmiten se ymmärretään lähinnä äidinkielen opetuksen ja »puheopin» alaan kuuluvaksi; argumentaation opetus tosin kuuluu usein myös juridisten tiedekuntien ohjelmaan. Näitä lähellä olevilla aloilla viimeai-

² Esim. Harré 1980, Billig 1987.

³ »Uusi retoriikka» viittaa paitsi Perelmanin ja Olbrechts-Tytecan teokseen (1971) myös mm. Philosophy and Rhetoric-lehden palstoilla käytyyn keskusteluun.

⁴ Totuuden prosessinäkemyksestä esim. Brummet 1976, Vatz 1973, Pire 1980.

⁵ Esa Itkonen on nimittänyt sosiologien ja politologien kieli- ja tekstikeskeisyyttä vuosisatamme sairaudeksi (esim. Itkonen 1988). Kun yhteiskunnan hallinnan järjestelmiä, erityisesti hallinnon ohjausjärjestelmiä on viime vuosikymmeninä rakennettu suurelta osin unohtaen, että sekä ohjattava toiminta että ohjaustoiminta ovat ihmisten ja ihmisryhmien välillä kielen avulla tapahtuvaa vuorovaikutusta, alkaa mielestäni pikemminkin olla kysymys sairaudesta toipumisesta.

⁶ Esimerkit ovat pääosin peräisin tekeillä olevasta tutkimuksestani »Hyvinvointipoliitikka ja suunnitteluretoriikka: tapaus asuntopoliitikka».

⁷ Hallintokoneiston autonomisoitumisesta ks. esim. Temmes 1987.

kaiset tutkimukset ovat usein päätyneet formaalien argumentaatiostrategioiden kaavojen tai normatiivisten argumentaation mallien kehittelyyn⁸. Ne »nykyajan klassikot», joihin ihmistieteilijöiden keskuudessa herännyt kiinnostus retoriikkaan pääasiassa nojautuu, ovat kuitenkin filosofeja. Yhteistä uuden retoriikan kirjallisuuteen ehkä eniten vaikuttaneille Toulminille ja Perelmanille on kiinnostus arvoja koskevien päätelmien rationaalisuuteen ja niiden rationaalisuuden perusteisiin.⁹ Molemmat osoittavat logiikan riittämättömyyden uskomuksiin sitoutumisen ja arvopäätelmien perusteiden selittämiseksi.

Perelmanin argumentaatioteorian lähtökohtana on kartesiolaisen logiikan hylkääminen sillä perusteella, että se »rajaa järjeställisen päättelyn itseäänselvyyksien alueelle»¹⁰. Demonstraatiolle vastakkaisena päättelyn ja vakuuttamisen strategiana retorinen argumentointi pyrkii paitsi intellektuaalisesti myös sosiaalisesti ja emotionaalisesti hyväksyttävissä oleviin lopputuloksiin. Demonstraatiolla Perelman tarkoittaa aksiomaattisesta lähtökohdasta alkavaa ja jonkinlaisen kalkkyylin kautta etenevää päättelyä, jossa päätelysäännöt ovat ennalta lukkoon lyödyt. Argumentaatioissa sen sijaan liikutaan »todennäköisyyskatsien maailmassa» pyrkien lisäämään tai vähentämään jonkin väitteen uskottavuutta, kun sekä lähtökohdat että päätelysäännöt voivat olla jatkuvasti kiistanalaisia. Demonstraatio etenee formaalikehällä tai sellaista jäljitellen; argumentaatio taas käyttää ja nimenomaisesti perustuu

inhimilliseen, luontaisesti monimerkityksiseen kieleen. Demonstraatio on tapa pakottaa »oikea» lopputulos esiin, kun taas argumentaatio tähtää järjeställisen, vuorovaikutteisen päättelyn kautta tapahtuvaan sitoutumiseen tiettyyn väitteeseen tai uskemukseen.

Uuden retoriikan edustajat ovat korostaneet myös retoriikan ja argumentoinnin yhteyttä toimintaan ja maailman muuttamiseen, vastakohtana puhtaasti intellektuaaliselle pohdinnalle. Bitzer¹¹ on nimittänyt retoriseksi tilanteeksi sellaista, jossa ihmisten välinen keskustelu voi merkityksellisellä tavalla muuttaa tilanteeseen liittyvien vaatimusten luonnetta tai synnyttää niitä muuttavaa toimintaa. Retorisessa tilanteessa on siis olemassa merkityksellisen kielellisen kommunikaation edellytykset ja odotuksia tilanteen uudelleenmäärittelyyn johtavasta keskustelusta. Retorisuus on yleensäkin toimintaa tuottavan tai toiminta-alttiuden synnyttämiseen tähtävään tekstin ominaisuus. Tällainen retoriikan käsitteen täsmennys viittaa sanojen maailmaa muuttavaan voimaan, ja osoittaa retoriikan filosofisen ja poliittisen merkityksen kytkemällä sen todellisuutta muuttavaan ihmilliseen toimintaan.

Uuden retoriikan määrittelyjen mukaan hallinnossa tapahtuvalla politiikkavalmistelulla, esimerkiksi budjettiprosessilla, on retorisen tilanteen tunnusmerkit: kysymys on uskottavuuden ja kannatuksen hankkimisesta politiikkoja ja niiden seurauksia koskeville väitteille. Poliittikavalmistelun lopputulosten kannalta on merkitystä sillä, millaisilla argumentaatiostrategioilla on suurimmat menestymisen mahdollisuudet ehdotusten asteittain edetessä päätöksentekoon. Näin ollen voisi ajatella, että valmisteluprosesseja ja hallinnon toimintaa yleensäkin voisi sekä tutkia että kehittää argumentointia koskevia tietoja ja periaatteita hyväksikäyttäen. Näin siitä huolimatta, että hallinnon kehittämisessä on usein luotettu enemmän demonstraation ja laskelmien suoraan viivaiseen logiikkaan kuin esimerkiksi keskustelun avoimuuden merkitykseen.

Hallinnon toiminnan ja toiminnan ohjauksen argumentatiivisen luonteen toteaminen tarjoaa paitsi näkökulman senymmärtämiseen, myös välineitä sen analysoimiseen. Argumentaatioteorioita voidaan lukea paitsi ihmillisen ajattelun ja

⁸ Edustava esimerkki on Eemeren ja van Grootendorst (1983), jossa rakennetaan argumentatiivisen keskustelun rationaalisuuden edellytykset täyttävä malli.

⁹ Toulmin oli alunperin matemaatikko ja luonnontieteilijä, mutta hänen julkaisunsa ja opetustoimintansa ovat filosofian alalta. Tunnetuin argumentointia käsittelevä teos, *The Uses of Argument* (1958), käsittelee formaalin ja substantiaalisen päättelyn välisiä suhteita, ja asettuu vastustamaan analyttisen filosofian mainstream-ajattelua. Logiikka on Toulminin mukaan riittämätön rationaalisuuden kriteeri. Perelman oli belgialainen filosofian professori, jonka kiinnostus kohdistui logiikan ja arvopäätelmien väliseen suhteeseen. *A Treatise on Argumentation* -teoksen lisäksi ovat tunnettuja hänen juridista päättelyä koskevat analyysinsä. Sekä Perelman että Toulmin ovat erityisesti vaikuttaneet amerikkalaisten *speech communication* -tiedekuntien harjoittamaan tutkimukseen ja opetukseen.

¹⁰ Perelman ym. 1971, 1. Viittaa Descartesin »epäilyksen metodiin» (*Discours de la Méthode*), jonka mukaan se, mitä ei voida osoittaa oikeaksi, tulisi tulkita virheelliseksi.

¹¹ 1968, 1; myös Larson 1970 ja Brinton 1981.

kielen käytön erittelyinä, myös *metodeina*, toisaalta kommunikatiivisen prosessin hallinnan tekniikoina, jollaiseksi retoriikka ehkä yleisimmin käsitetään, mutta toisaalta myös tällaisen prosessin *analyysin* menetelmänä. Esimerkiksi Perelmanin tuotannosta on todettu, että sitä voidaan lukea joko deskriptiona todellisesta argumentoinnista tai preskriptiona sille, miten tulisi argumentoida.

Perelmanin ja Olbrechts-Tytecan argumentaatioteoria on erittely niistä erilaisista tavoista, joilla väitteitä, ajatuksia tai vaatimuksia tehdään uskottaviksi ja synnytetään sitoutumista niihin. Varsinaisten argumentaatiotekniikoiden lisäksi siinä on olennaista väitteiden uskottavuuden syntymisen erittely, kun otetaan huomioon myös argumentaation reunaehdot kuten puhujan ja yleisön väliset suhteet ja vallitsevat, puhujan »käytettävissä olevat» yleisön kanssa yhteiset arvolähtökohdat. Argumentaatioteorian alan rajaavat ne ehdot ja tavoitteet, jotka määrittävät jonkin prosessin argumentatiiviseksi erotuksena muunlaisista ihmisten välisen vaikuttamisen prosesseista: pakkokeinojen käytöstä, loogisesta päättelystä tai puhtaasti intellektuaalisesta pohdiskelusta sen erottaa näistä poikkeava suhde esityksen kohteeseen tai yleisöön. Argumentaatiolle on ominaista, että sen lähtökohdat ja kulku määrittyvät kohteena olevan yleisön kautta.

Yleisön merkitys

Jos retoriikka arkikielen tapaan ymmärretään vain puhujan tai kirjoittajan¹² yksipuoliseksi yritykseksi vaikuttaa yleisöönsä »retorisilla tempuilta», jää huomiotta kaikkeen onnistuneeseen kommunikaatioon liittyvä olennainen piirre: puhujan ja yleisön välinen vuorovaikutus. Retorinen näkemys kommunikaatiosta lähtee siitä, että teksti tai puhe syntyy aina jossain sosiaalisessa kontekstissa, jossa tavalla tai toisella ovat osoitettavissa »puhujan» ja »kuulija» roolit. Argumentaation etenemistapa on näin ollen heijastumaa siitä tekijä—yleisö-suhteesta, jossa argumentaatio esitetään.

¹² Perelmanin tapaan tässä ei tarkastella puhutun ja kirjoitetun tekstin välistä eroa; puhujalla tarkoitetaan yleisesti sitä ääntä, jonka argumenttia teksti vie eteenpäin. Puheen ja kirjoituksen välisestä erosta retoriikan näkökulmasta ks. esim. Reboul 1988.

Perelmanin ym. argumentaatioteorian mukaan jokainen kielellinen tuote on väistämättä jonkin todellisen tai hypoteettisen auditorion ehdollistama. Yleisön läsnäolo tekstissä voi olla enemmän tai vähemmän ilmeistä ja enemmän tai vähemmän tarkoituksellisesti kätkettyä tai julkista; se voi myös olla reaaliselle argumentoijalle itselleen joko tiedostettua tai ei.

Perelman ym. (1971, 19) määrittelevät »yleisön» retoriikan näkökulmasta yksinkertaisesti siksi joukoksi, johon argumentaatiolla halutaan vaikuttaa. Yleisö on argumentoijan mielessä oleva enemmän tai vähemmän systemaattinen konstruktio, eikä kuulijakunnan materiaalisella olemassaololla tai olemassaolon muodolla myöskään sinänsä ole merkitystä.

Argumentaation yleisökonstruktio voi olla luonteeltaan joko *erityinen* tai *universaali* (emt. s. 30). *Universaaliyleisö* tarkoittaa »kaikkien normaalien, arvostelukykyisten aikuisten muodostamaa kokonaisuutta». Erityinen yleisö taas on mikä tahansa rajattu joukko kuulijoita, mikä voi tarkoittaa joko ajallisesti ja tilallisesti määritettyä konkreettista kuulijoiden joukkoa tai jonkin periaatteen nojalla rajautuvaa abstraktia argumentoinnin kohdejoukkoa. Argumentoinnin kohteena oleva erityinen yleisö ei välttämättä ole sama kuin esityksen toteutuessa fyysisesti läsnäoleva kuulijoiden joukko; tästä on esimerkkinä parlamentissa puhuva poliitikko, jonka argumentoinnin kohdejoukkona on potentiaalinen äänestäjäkunta eivätkä fyysisesti läsnäolevat kuulijat. Erikoistapaus argumentoinnista rajatulle yleisölle on subjektin itseensä kohdistama *deliberaatio*.

Universaaliyleisön käsite on argumentaatioteorian tunnetuin ja ehkä myös eniten kritisoitu osa. Universaaliyleisö on argumentaation perusteena oleva konstruktio, joka kokoaa vallitsevan kulttuurin olennaiset metafysiset ja epistemologiset perusteet. Jos argumentoinnin implisiittisenä pyrkimyksenä on universaalien yleisön vakuuttaminen, vedotaan argumenteissa kyseisessä kulttuurissa yleisesti totena ja hyväksytyinä pidettyihin perusteisiin, kulttuurin perustavaa laatua oleviin »itsestäänselvyyksiin». Universaaliyleisö on *argumentoinnin rationaalisuuden tae*: pyrkimys tällaisen yleisön vakuuttamiseen merkitsee sitä, että vedotaan totena ja hyvänä pidettyyn eikä partikulaarisiin intresseihin.

Joissakin argumentaatioprosesseissa on vetoa-

minen universaali yleisöön itsestään selvä esityksen normi. Esimerkiksi tieteellisen tai juridisen argumentoinnin oletetaan olevan sellaista, että kuka tahansa »arvostelukykyinen aikuinen» päätyisi samoin perustein samoihin johtopäätöksiin — vaikka konkreettisesti argumentaatiotilanteessa todellinen yleisö näissä tapauksissa onkin mitä »erityisin».

Universaaliyleisön käsitteen asettaminen argumentaation »laadun» kriteeriksi merkitsee Perelmanin teoriassa sitä, että jonkin argumentin arvo määräytyy sen mukaan, millainen yleisö on valmis hyväksymään sen. Sitoutumista ja uskotavuutta tavoittelevan argumentoinnin lähtökohdaksi on jokin yleisön kanssa yhteisesti totena pidetty, merkittävä asia, ja argumentoinnin lähtökohdian valinnassa on kysymys yhteisesti hyväksyttävissä olevan pohjan, yhteisen »totuuden», etsimisestä. Kun yleisön universaalisuutta Perelmanin tapaan pidetään argumentoinnin rationaalisuuden mittana, ilmenee esityksen »laatu» juuri siinä, millaiseen yleisöön vetoava ja miltä alueelta lähtökohdaksi valittu yhteisyyden alue, argumentin perusta, on.

Esimerkkinä yleisökonstruktion ilmenemistä ja merkityksestä hyvinvointihallinnon argumentoinnissa voidaan käyttää seuraavaa asuntolojen kehittämissuunnitelmassa vuosille 1987—91 (Ympäristöministeriö 1986, 7—8)¹³ esitettyä päätelyä. Otsikolla »Asumisen tukipolitiikan kehittämisperiaatteet» siinä argumentoidaan näin:

»Asuntosektorille suunnattavan yhteiskunnan tuen olennainen lisääminen ei ohjelmakauden aikana ole valtiontaloudellisesti mahdollista. Koska pääosa väestöstä jo asuu tyydyttävästi, kiinnitetään nyt erityistä huomiota asumisen tuen tarkoituksenmukaiseen kohdentamiseen. Vaikeuksissa olevien asuntoalojen parantaminen on hoidettavissa ilman suorien menojen huomattavaa lisäämistä. Sen sijaan yleinen, koko väestöön kohdistuva asuntojen kysynnän tukeminen ei enää ole perusteltua mm. siksi, että se vaikeuttaa asuntomarkkinoiden tasapainon saavuttamista ja ylläpitää korkeaa hintatasoa. . . Edellä mai-

¹³ Kysymyksessä on valtioneuvoston hyväksymä ohjelma, jota kuitenkin tässä on ajateltu enemmänkin asianomaisen hallinnon alan ehdotuksena, joka on »onnistuttu saamaan läpi» hallinnollis-politiittisesta prosessista, pikemminkin kuin valtioneuvoston tahdonilmaisuna tai muuna »puhtaana politiikkana».

nittujen . . . periaatteiden mukaisesti myös asuntolainojen korkojen verovähennysoikeuteen lisätään tarveharkintaisia piirteitä.»

Argumentin varsinaisena tavoitteena on tehdä uskottavaksi asuntolainojen korkojen verovähennysoikeuden supistamisen ja porrastamisen välttämättömyys, joka »saadaan tulokseksi» kaikkia tulonsaajia yleisesti hyödyttävien vähennysten ja »erityisryhmien» asunto-ongelmien välisestä vastakkainasettelusta. Argumentti on rakenteeltaan kvasilooginen, syllogistisen todistusketjun periaatteita noudattava (Perelman ym. 1971, 193—195); se »pakottaa» lähtökohdat huomioon ottaen uskomaan lopputulemaan. Lähtökohdaksi valittu »totuus», valtiontaloudelliset mahdollisuudet, heijastaa sitä, mitä argumentoija pitää yleisönsä kanssa merkittävänä yhteisyyden alueena. Samalla se kuvaa sitä, *kenelle* todistusketjussa kuuluva ääni puhuu: valtion menojen määrästä ja käytöstä päättävälle taholle. Saman yleisön kosiskelu kuuluu myös perusteluna esitetystä » . . . on hoidettavissa ilman suorien menojen lisäämistä».

Mitä yleistä merkitystä tällaisella havainnolla hallinnon argumentaation etenemislogiikasta siten voisi olla? Tarkastelua voisi jatkaa kysymällä, miten hallintokoneiston sisäiset valtasuhteet (jotka ovat muotoutuneet säädöksistä riippumatta ja julkisen keskustelun asiaan puuttumatta) vaikuttavat siihen, millaisten argumenttien pohjalta politiikkojen sisältöä koskevat ratkaisut syntyvät.

Universaaliyleisön käsitettä on kritisoitu toisaalta filosofisin perustein ja toisaalta käsitteen epämääräisyydestä ja »epäkäytännöllisyydestä» hyvän argumentaation kriteerinä¹⁴ Perelmanille universaaliyleisön käsite oli ratkaisu filosofiseen ongelmaan arvopäätelmien rationaalisista perusteista; sellaisena sitä voidaan luonnollisesti kritisoida monin perustein. Teoreettisista ongelmista huolimatta voi jonkin tietyn argumentaatioprosessin erittelemineen siinä esiintyvien perusteiden universaalisuuden tai partikulaarisuuden näkökulmasta kertoa paljon paitsi argumentoinnin rationaalisuudesta, myös sen osapuolten välisestä

¹⁴ Universaaliyleisön käsitettä koskevaa kritiikkiä ja kommentteja ovat esittäneet esim. Fisher 1986, 98, Johnstone 1978, 105, Ray 1978, 361, Foss ym. 1985, 122 ja Eemeren ym. 1984, 3.

asetelmasta. Yleisökonstruktion universaalisuuden asteen muuttuminen jossain ajassa etenevässä argumentaatioprosessissa voi myös heijastaa argumentaatiotilanteen muutoksia, esimerkiksi prosessin osapuolten välisten valtasuhteiden muutoksia.

Julkilausumattomat esisopimukset

Perelmanin ym. teorian toinen tärkeä osa-alue koskee argumentaation lähtökohtia: argumentoijan ja yleisön välisiä, argumentaatiota edeltäviä ja siitä riippumattomia yksimielisyyden alueita sekä sitä, miten näitä yksimielisyyden alueita sovelletaan argumentoinnissa. Puhujan ja yleisön välillä vallitsevat implisiittiset esisopimukset ovat eräs (tietoinen tai tiedostamaton) peruste sille, mihin argumentoinnissa vedotaan sekä sille, millaisella esitystavalla ja tyyllillä valitut perusteet esitetään. Viimeksimainittu ymmärretään usein kapeasti rajatun retoriikan ainoaksi mielenkiinnon kohteeksi, mutta Perelman ym. (1971, 142) sanoutuvat irti tällaisesta »rappeutuneesta» retoriikkakäsityksestä.

Argumentoijan ja yleisön väliset esisopimukset koskevat toisaalta *reaalisuuden* ja toisaalta *arvostamisen* perusteita. Sopimukset siitä, mitä voidaan pitää reaalisenä koskevat asioiden todeksi, normaaliksi tai todennäköiseksi arvioimisen perusteita (emt. s. 67–74). Niissä on kysymys esimerkiksi siitä, millä tavoin jokin toteamus voi nousta faktan asemaan tai toisaalta menettää statusensa sellaisena. Tosiasiat ovat siis argumentoinnissa aina sopimuksen varaisia, ja kyseenalaistaminen uhkaa minkä tahansa totuuden asemaa lähtökohdaksi kelpaavana faktana. Paremmaksi arvioimista ohjaavat esisopimukset taas koskevat arvoja, niiden keskinäisen arvottamisen hierarkkisia periaatteita sekä niihin liittyvien väitteiden justifioimisen yleisiä perusteita. Perelmanin ym. mukaan *reaalisuutta* koskevat argumentit justifioidaan yleensä suhteessa universaaliyleisöön, kun taas *paremmuutta* koskevat väitteet useammin suhteutetaan johonkin erityiseen yleisöön.

Paremmaksi arvioimisen perusteena olevia yleisiä premissejä kuvaa *lokuksen* käsite¹⁵.

Kvantitatiivinen ja *kvalitatiivinen* lokus ovat niiden päätyypit; edellinen tarkoittaa argumentoinnin sisäänrakennettua taipumusta vedota määrällisiin perusteisiin, jälkimmäinen taas taipumusta vedota laadullisiin perusteisiin arvoja koskevia argumentteja perusteltaessa. Kvantitatiivinen lokus merkitsee sitä, että jonkin asiantilan paremmuus johonkin toiseen nähden tavalla tai toisella perustetaan viittaamalla suurempaan määrään. Esimerkkejä kvantitatiivisesta perustelusta arviointiperusteina ovat *demokratia*, *maalaisjärki* tai *yleinen mielipide*: ne vetoavat viime kädessä siihen, miten suurempi määrä ihmisiä ajattelee. Kvantitatiivinen lokus merkitsee periaatetta, että määrä ratkaisee arvon olipa kysymys mistä tahansa. Se, että jokin asiantila koskee suurta määrää ihmisiä, että se on yleinen tai että sen seuraukset ovat määrällisesti mittavia muodostuu tällöin itsestään selväksi tärkeyden perusteeksi. Taipumus määrällisten perustelujen asettamiseen etusijalle merkitsee Perelmanin ym. (1971, 85–88) mukaan myös »normaalin asettamista normiksi», siis tekee mahdolliseksi filosofisen hypäyksen yleisyyttä koskevasta tiedosta arvoja koskevaan päätelmään. Kvantitatiivinen lokus argumentoinnissa merkitsee myös sitä, että erilainen tai poikkeuksellinen on yleensä arvotonta, ellei sen arvoa erikseen osoiteta. »Erikoistapaukset» eivät siis kelpaa väitteiden justifioimiseen.

Kvalitatiivinen lokus argumentoinnissa taas merkitsee taipumusta vedota asioiden tai ilmiöiden *ainutkertaisuuteen* perusteluna niiden arvolle tai oikeutukselle. Uniikkisuus, korvaamattomuus, korjaamattomuus tai hetkellisyys ovat arvoja, joihin vedotaan argumentaatioissa, joka ei perustu määrällisyyteen. Uhanalaisuus perusteluna on myös esimerkki kvalitatiivisesta lokuksesta. Perelmanin ym. mukaan kvalitatiivinen lokus on ominainen »vallankumoukselliselle» argumentaatiolle, väitteille, jotka pyrkivät vallitsevien itsestäänselvyyksien kumoamiseen tai olevien olojen muuttamiseen. Muutoksen oikeuttaminen edellyttää yleensä »normaalin» arvon kyseenalaistamista, jolloin yleisyyteen vetoavan kvantitatiivisen lokuksen perusta pettä. »Hyök-

¹⁵ Perelman ym 1971, 83–95. Englanninkielisissä teksteissä *locus* käännetään usein sanalla *commonplace*, mikä hy-

vin kuvaa Perelmanin käsitteelle antamaa sisältöä: *se, mikä puheessa tai tekstissä on tavanomaista ja otetaan itsestään selvänä.*

kääjän» asemassa olevalla puhujalla on Perelmanin mukaan useammin taipumusta vedota kvantitatiivisiin perusteluihin kuin (jossain suhteessa) vallitsevien olojen (tai faktojen) puolustajalla. Esimerkiksi tilanteen ainutkertaisuuteen vetoava toimintaan yllyttävä argumentti perustuu kvantitatiiviseen lukukseen; toisaalta samassa argumentissa vaaditun toiminnan haluttavuuden perustelu voi olla kvantitatiivinen.

Jonkin tietyn argumentaatioprosessin tarkasteleminen sen etenemistavalle ominaisen lokuksen näkökulmasta kertoo aina paljon esittäjän arvoista ja maailmankuvasta. Edellä mainitussa ohjelmassa valtiollinen asuntohallinto argumentoi seuraavasti (Ympäristöministeriö 1986, 45):

»Vanhassa asuntokannassa muuttojen ja asuntokauppojen seurauksena vapautuvat asunnot tarjoavat huomattavasti suuremman määrän asuntomahdollisuuksia kuin mitä uustuotannon kautta tulee markkinoille. Uustuotannon supistuessa . . . asunto-olojen kehitys riippuu enenevässä määrin siitä, kuinka tehokkaasti olemassa olevaa asuntokantaa käytetään. . . Tällöin on erityisesti pyrittävä edistämään eri kokoisten ruokakuntien sijoittamista kokoaan vastaaviin asuntoihin.»

Kvantitatiivinen lokus on esimerkissä hallitseva sekä asian merkittävyyden perustelussa että kohteen olenaisten piirteiden hahmottamisessa. Toiminnan kohde muodostuu toisiinsa suhteutettavista ihmis- ja asuntomääristä, ja toiminnan merkityksellisyys riippuu siitä, kuinka laajasti tätä määrällistä tavoitetta voidaan toteuttaa. Myös asuntokannan käytön tehokkuus päämääränä heijastaa argumentaation lokuksen kvantitatiivisuutta: tehokkuus tavoiteltuna tilana sinänsä perustuu määrien suhteuttamisesta syntyvään arvoon.

Kvantitatiivisen argumentoinnin peruspiirre on se, että se jättää huomiotta tarkasteltavan asian laadulliset piirteet, eikä etsi uskottavuutta ja merkittävyyttä asian luonteen vaan sen laajuuden kautta. Kvantitatiivisen lokuksen vallitsevuus hyvinvointihallinnon suunnitteluargumentaatiossa voidaan suhteuttaa myös sen asemaan budjettipolitiikassa. Esimerkkinä käytty hyvinvointihallinnon ala on kyseisenä aikana ollut menoja reaalisesti supistavan budjettipolitiikan alainen, jolloin sen on ollut vaikea saada ehdotuksiaan vietyä eteenpäin; ja kuten Perelman väittää, ase-

maansa puolustava tai olevan säilyttämiseen tähtäävä argumentaatio turvautuu kvantitatiiviseen lukukseen. Hallinnon argumentaatiostrategia poikkeaa selvästi julkisen sanan tavasta osoittaa samojen asioiden tärkeyttä. Esimerkiksi asuntopolitiikan muuttamista vaativat lehtiartikkelit tuovat tyypillisesti perusteina esiin ainutkertaisia »tapauksia», joissa asian merkitystä perustelee sen äärimmäisyys jossain suhteessa pikemminkin kuin samanlaisten tapausten suuri määrä.

Hallinnon tekstitoiminnan uinuvat metaforat

Argumentaatioteorian kolmas osa-alue, argumentaation kulku tai tekniikka, tarkoittaa niitä rakenteellisia periaatteita, joita noudattaen argumentaatio etenee. Erilaiset argumentaatiotilanteet ja lähtökohdat johtavat yleensä erilaisiin argumentaation rakenteisiin. Perelmanin ym. erottamat päätyypit ovat assosiatiiivinen ja dissosiatiiivinen tekniikka, joista ensin mainitulle on ominaista eteneminen kytkemällä yhteen ennen erillisiä käsitteitä tai ilmiöitä ja mahdollistamalla siten niiden arviointi toistensa avulla; dissosiatiiivinen argumentaatorakenne taas erottaa toisistaan ennen yhteenkietoutuneita käsitteitä tai ilmiöitä ja uudelleenstruktuuroi siten vallitsevaa käsitevaruutta. Assosiatiiivisuus ja dissosiatiiivisuus ovat luonnollisesti toisiaan edellyttäviä argumentaatiotekniikoita: joidenkin ilmiöiden yhdistäminen (assosiatiiivisessä etenemisessä) toisaalta erottaa nämä ilmiöt jostain »taustasta», jonka suhteen on siten kysymys dissosiatiiivisesta etenemisestä.

Assosiatiiivisistä tekniikoista useimmin esiintyviä ovat erilaiset analogioihin perustuvat päättelyt, ja metaforan käyttö on näistä ehkä tärkein muoto. Metafora on »perustrooppi», jota on kaikessa retoriikkaa käsittelevässä kirjallisuudessa käsitelty ehkä eniten. Esimerkiksi Brown (1987, 12–13) on luonnehtinut metaforaa jonkinlaisiksi abstraktin ajattelun perusmuodoksi.

Pyrkimys niukkasanaisuuteen ja avoimen retorisuuden puuttuminen suunnitelmateksteistä voisi viitata siihen, että vertauskuvien käyttö ei kuulu hallinnon argumentaation menettelytapoihin. Kuitenkin tietyt vakiintuneet vertauskuvalliset ilmaisut ovat sekä yleisen suunnitteluproosan pysyviä elementtejä että olennaisia osia politiikkojen ominaisuuksien kuvaamisen käsittejä-

jestelmässä. Perelmanin käsite *uinuva metafora* (1971, 405) kuvaa hyvin suunnitelmatekstien vertauskuvia. Kuten analogiat yleensäkin, metafora perustuu kahden erillisen asian rinnastamiseen. Metaforalle ominainen suuri argumentatiivinen voima ei kuitenkaan perustu näkyvään kahden ilmiön fuusioimiseen, vaan sen erityiseen taipumukseen irrota alkuperästään ja vakiintua kieleen. Alkuperästään irronnutta ja näkyvän fuusioluonteensa menettänyttä vertauskuvaa Perelman ym. kutsuvat uinuvaksi metaforaksi. Sellaista ei puheessa yleensä tunnusteta kaksi erillistä asiaa toisiinsa rinnastavaksi vertauskuvaksi, ja sen tulkinta on vakiintunut tietyn kaavan mukaiseksi. Uinuvan metaforan argumentatiivinen voima on erityisen suuri, ja usein se on yksinään riittävä perustelu esitetylle argumentille — toisin kuin »aktiivinen» metafora, joka voi olla vain viitteellinen. Uinuva metafora tuo »hiljaisesti» mukanaan argumentin voimaa lisäämään kieleen jo rakentunutta materiaalia.

Esimerkkejä jo kieleen integroituneista poliittis-hallinnollista järjestelmää kuvaavista uinuvista vertauskuvista ovat hallintokoneisto, organisaatiotaso ja väliporras. Poliitiikan ja hallinnon tilan ja tavoitteiden tai poliitikkojen ominaisuuksien luonnehdintaan on myös vakiintunut omat uinuvat vertauskuvansa. Fysikaaliset suuret *tehokkuus* ja *tehostaminen*, *keveys* ja *keventäminen* sekä *joustavuus* ovat vakiintuneet myönteistä laadullista tilaa tai muutosta kuvaavaan käyttöön.

Tehostaminen liitetään yleensä argumentteihin, joissa on kysymys jonkin toiminnan laajentamisesta tai lisäämisestä, keventäminen taas sellaisiin, joissa on kysymys supistamisesta tai yksinkertaistamisesta. Joustavuus taas kuvaa muutoksen tai muutosherkkyyden itseisarvoisuutta. *Teho* on esimerkiksi suunnitteluasiakirjoissa yleisimmin esiintyvä siirrännäinen, joka liitetään sekä hallinnon toimintatapoja että poliitikkojen sisältöä kuvaaviin argumentteihin. Yleensä sillä on erityinen selittävä asema: »toimintojen tehostaminen» on sinänsä riittävä perustelu mitä erilaisimmille ehdotuksille. Peterssonin (1987, 165—186) erittely newtonilaiseen mekaniikkaan pohjautuvien metaforien yleisyydestä modernissa länsimaisessa ajattelussa ilmenee mitä selvemmin suunnitelma- ja valmistelutekstien argumentoinnissa. Samoin on ajatus hallinnosta »koneisto-

na» niin syvään juurtunut kielellisiin käytäntöihin, ettei sen implikaatioita juuri enää havaita. Juuri tämä onkin uinuviin metaforiin liittyvä uhka argumentoinnin laadulle: ne ylläpitävät totunnaisia mielikuvia, joiden sisältö ei koskaan joudu arvioinnin kohteeksi.

Eetos, paatos ja logos

Ricca Edmondson (1984, 15—20) on sosiologeille ominaista retoriikkaa eritellessään nostanut esiin kolme Aristoteleen retoriikan käsitettä, jotka kuvaavat kaikelle osoitteelliselle kommunikaatiolle ominaisia ulottuvuuksia: *eetos* ja *paatos* koskevat puhujan ja kuulijan välistä suhdetta, *logos* taas argumentaation abstraktia sisältöä. Eetos kytkeytyy puhujan moraaliin, intentioihin ja siihen millaisena hän itsensä esittää kuulijalle; paatos taas niihin keinoihin, joilla kuulija tehdään vastaanottavaiseksi esitettävälle argumentaatiolle. Logos on argumentin kontekstistaan abstrahoitu sisältö, joka todellisessa argumentaatiiossa kuitenkin aina kietoutuu yhteen eetos ja paatos -komponenttien kanssa. Nämä kolme toisiinsa vaikuttavaa kommunikation aspektia ovat löydettävissä mistä tahansa osoitteellisesta puheesta tai tekstistä.

Uuden retoriikan näkemys, jonka mukaan faktat ja puhtaasti loogiset päättelyt ja argumentaation rakenteet eivät riitä selittämään uskottavuuden muodostumista, on yhteneväinen viimeaikaisten kommunikaatiotutkimuksen ja psykologisen tutkimuksen näkemysten kanssa: niiden mukaan kuulijan ja ymmärtämisen merkitys on keskeinen kaikkea verbaalista kommunikaatiota analysoitaessa.¹⁶ Perelmanin retoriikassa yleisön ensisijaisuus ja rektorin suhde yleisöön ovat keskeisiä lähtökohtia. Kielellisen esittämisen tavoitteena ja perusteena olevan »ajatuksellisuuden yhteisyyden muodostuminen» ei koskaan voi perustua vain faktoihin. Näin ollen kielellisen esityksen redusoiminen kognitiiviseen sisältöön on vääranlainen abstraktio. Kielen käyttämisen premisseihin kuuluu kognitiivisten ja ei-kognitiivisten aspektien yhteenkietoutuneisuus, ja tämä koskee myös mitä epäpersoonallisimpia ja objektiivisimpia tekstejä.

Hallinnon tekstituotanto on tunnetusti oma

¹⁶ Barth ym. 1982, Eemeren ym. 1983, Taylor 1986.

proosan lajinsa, jota on moitittu monista ominaispiirteistään, mutta harvoin liiasta retorisuudesta, siis liiallisesta yleisön huomioon ottamisesta. Osoitteellisen kommunikaation yhteenkiötuneet aspektit — eetos, paatos ja logos — ovat kuitenkin osoitettavissa myös suunnittelu- ja valmistelutekstien retoriikasta, vaikka sille ominainen ilmaisun tapa luokin kuvan »pelkkää logosta» välittävästä tekstistä. Niiden objektiivisen raportoijan eetoksella ja neutraalin asiantuntijuuden paatoksella vakuuttava retoriikka kertoo jotain niiden yleisön erityisyydestä, heijastaen esimerkiksi valmistelukeskustelun sisänlämpiviyyttä ja hallintokeskeisyyttä.

Kannattaako hallinnon retoriikkaa tutkia?

Valtion kesushallinnon virkakunnan työ on ennen kaikkea puhumista ja kirjoittamista. Se mitä nimitetään päätöksenteon valmisteluksi, suunnitteluksi tai selvittämiseksi on kaikkein konkreettisimmalla tasolla aina viime kädessä teksti- tuotantoa, sanallisten argumenttien tuottamista, muokkaamista ja valikoimista. Kun havainnot politiikan kielellisyydestä ja kielen poliittisuudesta yhdistetään havaintoon hallintokoneiston teksti- tuotannon merkittävästä roolista valtiollisten politiikkojen synnyssä, nousee suunnittelu- ja valmisteluretoriikka huomion kohteeksi aivan uudesta näkökulmasta.

Hallintokoneiston retoriikka on politiikkojen syntymisen väylä; siitä riippumatta ei mikään valtiollinen politiikka materialisoidu laeiksi, budjettipäätöksiksi tai muiksi merkittäviksi politiikan ilmenemismuodoiksi. Valmistelutekstien argumentaatiostrategiat rajaavat poliittisten mahdollisuuksien horisonttia ja muokkaavat sitä käsitteistöä ja perustelujen arsenaalia, joilla poliittista ja kansalaiskeskustelua käydään. Se, miten jokin teksti toimii argumenttina politiikkojen valmistelussa ei ole vain »kieliteknen» kysymys selkeydestä tai helppoluukuisuudesta — jollaise- na sitä on käsitelty virkakielikeskustelussa — vaan sanomisen ja perustelemisen tavat sinänsä ovat mitä suurimmassa määrin poliittinen kysymys. Muistionkirjoittajien ammattikunnan argumentatiiviset strategiat ovat olennainen osa politiikkojen syntyprosessissa.

Poliittisten päätöstekstien ja niiden valmistelutekstien tarkastelu retoriikan näkökulmasta ja

niiden argumentaatiostrategioiden dekonstruointi ovat eräs tapa yrittää tehdä näkyväksi politiikan itsestäänselvyksiä. Verrattuna strukturalistis-semioottisiin lähestymistapoihin, joilla on samantapaisia pyrkimyksiä, retoriikalla on se ero, että se korostaa argumentoijan vastuuta niistä merkitysvaikutuksista, joita hän retorilla valinnoillaan tuottaa. Retoriikka on *kielen käytön* teoria, jota voidaan ajatella toisaalta tiedon, toisaalta osaamisen alueena. Retoriikka tietämyksen alueena osoittaa viisauden retorisen rakentumisen; sen miten tietäminen ja uskomuksiin sitoutuminen on sidoksissa vakuuttavaan kielen käyttöön. Retoriikka taitona taas on järjellisen, arvioivan päättelyn väline poliittisessa ja yleensä ihmisten toimintaa koskevassa keskustelussa.

Brown (1987, 118—119) on väittänyt, että moderneissa yhteiskunnissa moraalinen diskurssi on rajoitettu yksityiseen ja subjektiiviseen, kun taas yhteiskunnallisia ilmiöitä ja sosiaalisia instituutioita koskeva keskustelu käydään objektivoivoin, teknokraattisin termein. Moraalisen vastuun rajoittuminen yksityiseen sfääriin ja julkisen tulkitseminen vain puhtaasti instrumentaalisin termein on johtanut kansalaisuuden, legitimaation ja poliittisen moraalin kriiseihin. Sosiaalisten ja poliittisten ilmiöiden lähestyminen retoriikan näkökulmasta olisi tapa ylittää tämä kuilu, koska se korostaa jokaisen puhujan vastuuta sanoilla luodusta todellisuudesta. Retoriikan hyväksyminen merkitykselliseksi tiedon ja taidon lajiksi tekee myös tietoiseksi siitä, että kaikissa asioissa on aina olemassa monta vaihtoehtoista tapaa totuuden kertomiseen, ja että kertoja on vastuussa valitsemastaan tavasta.

LÄHTEET

- Aronson, Eliot: *The Social Animal*. Freeman. New York 1976.
- Barth, E.M. — Krabbe E.C.W.: *From Axiom to Dialogue*. De Gruyter. Berlin 1982.
- Billig, Michael: *Arguing and thinking. A rhetorical approach to social psychology*. Cambridge University Press. 1987.
- Bitzer, Lloyd: *The Rhetorical Situation*. *Philosophy and Rhetoric*, Vol. 1, No. 1, 1968, 1—14.
- Brinton, Alan: *Situation in the Theory of Rhetoric*. *Philosophy and Rhetoric*, Vol. 12, No. 4, 1981, 234—248.
- Brown, Richard H.: *Society as Text: essays on rhetoric, reason and reality*. University of Chicago Press, Chicago. 1987.

- Brummet, Barry: Some Implications of »Process» or »Inter-subjectivity»: Postmodern Rhetoric. *Philosophy and Rhetoric*, Vol. 9, No. 1, 1976, 21—51.
- Edmondson, Ricca: *Rhetoric in Sociology*. Macmillan. London and Basingstoke 1984.
- Eemeren, Frans H. van — Grootendorst Rob: *Speech Acts in Argumentative Discussions*. Foris Publications, Dordrecht 1986.
- Fisher, Walter J.: *Judging the Quality of Audiences and Narrative Rationality*. Teoksessa Golden James L. — Pilotta Joseph J. (eds.), *Practical Reasoning in Human Affairs. Studies in Honor of Chaim Perelman*. D. Reidel Publishing Company. Dordrecht 1986.
- Foss, Sonja K., Foss, Karen A. — Trapp Robert: *Contemporary Perspectives on Rhetoric*. Waveland Press, Inc. Illinois 1985.
- Harré, Rom: *Man as rhetorician*. Teoksessa Chapman A.J. — Jones D.M. (eds), *Models of Man*. British Psychological Society. Leicester 1980.
- Itkonen, Esa: *Kielen vankina*. Arviointi Kari Palosen kirjasta *Tekstistä politiikkaan*. *Politiikka* 2/1988, 193—195.
- Johnstone, Henry W. Jr.: *Validity and Rhetoric in Philosophical Argument*. Dialogue Press of Man & World. University Park, Penn. 1978.
- Larson, Richard L.: *Lloyd Bitzer's »Rhetorical Situation» and the Classification of Discourse: Problems and Implications*. *Philosophy and Rhetoric*, Vol. 3, No. 3, 1970, 165—168.
- McCloskey, Donald: *The Rhetoric of Economics*. Harvester Press. Brighton 1986.
- Nelson, John S., Megill, Allan — McCloskey Donald N. (eds.): *The Rhetoric of the Human Sciences*. University of Wisconsin Press. Madison 1987.
- Perelman, Chaim — Olbrechts-Tyteca, Lucie: *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*. University of Notre Dame Press. Notre Dame 1971.
- Petersson, Olof: *Metaforernas makt*. Carlssons. Helsingborg 1987.
- Ray, John W.: *Perelman's universal Audience*. *Quarterly Journal of Speech* 64, (December 1978), 1987, 361—375.
- Reboul, Olivier: *Can There Be Non-Rhetorical Argumentation?* *Philosophy and Rhetoric*, Vol. 21, no. 3, 1988, 220—233.
- Taylor, Talbot J. (1986): *Do You Understand? Criteria of Understanding in Verbal Interaction*. *Language & Communication*, Vol. 6, No. 3, 1986, 171—180.
- Temmes, Markku: *Hallintokoneiston autonomisuus*. *Acta Universitatis Tampereensis*, ser A, vol 218. Tampere 1987.
- Vatz, Richard E.: *The Myth of the Rhetorical Situation*. *Philosophy and Rhetoric*, Vol. 6, No. 3, 1973, 154—161.
- Ympäristöministeriö, asunto-osasto: *Asunto-olojen kehittämissuunnitelma vuosille 1987—1991*. Valtion painatuskeskus. Helsinki 1986.